

посудини прикрашена рядом трикутників, утворених за допомогою врізних ліній. Всередині трикутники заповнені рядами карбованих насічок. Під вінцями проколи і наколи з зовнішнього боку, по краю є насічки (рис. 1, 3). Другий горщик біконічної форми. Верхня частина орнаментована врізаними лініями, які утворюють ряд заштрихованих трикутників (рис. 1, 3). Тісто обох горщиків на зламі чорного кольору, з домішками дрібного шамоту, випал середній.

Обстеження поверхні землі навколо поховань показало, що у викидах від буріння свердловин трапляються уламки людських кісток. Можливо, вони належать до того ж безкурганного могильника.

Описаний вище керамічний матеріал має близькі аналогії в кераміці інших пам'яток цієї культури у похованні № 1 кургану № 3 поблизу с. Підгірна Білгород-Дністровського району, в похованнях Подніпров'я, а також безкурганного могильника біля с. Данчени². До цього часу можна віднести і поховання Бікірівського могильника, що є крайнім південно-західним пунктом культури багатоваликової кераміки на території півдня СРСР. Стаціонарне дослідження його відкриває широкі перспективи вивчення деяких питань епохи середньої бронзи.

Г. Н. ТОЩЕВ

**Могильник культури
многоваликової кераміки
в с. Тузлы Одеської області**

Резюме

В публикации дано описание двух грунтовых захоронений, обнаруженных у села Тузлы Татарбунарского района Одесской области в 1974 г. Керамический материал имеет аналогии в курганных и бескурганных погребениях культуры многоваликовой керамики. Описываемый памятник является самым юго-западным пунктом этой культуры.

М. А. ПЕЛЕЩИШИН

**Поселення поморської культури
на Західній Волині**

В останні століття до н. е. в західні райони Полісся і Волині проникають з території Польщі невеликі групи населення, що їх зараховують до так званої поморської (або східнопоморської) культури. Її назва походить від Помор'я — історичної області ПНР на захід від Вісли, на південному узбережжі Балтійського моря¹.

У статті аналізуються нові матеріали цієї культури, виявлені на території Західної Волині в процесі дослідження кількох багатощарових різночасних поселень. Відомі до цього часу пам'ятки поморської культури розташовані в 20 пунктах у західних районах Полісся і Волині, де є кілька поселень і могильників. Вони були розглянуті в працях Ю. В. Кухаренка і В. Б. Нікітіної², але ширше не досліджувалися.

² Матеріали розкопок І. Т. Чернякова в 1969 р. в Білгород-Дністровському районі Одеської області (неопубліковані, зберігаються в фондах ОАМ АН УРСР); *Латынин Б. А.* К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой. — АСГЭ, № 6. Л., 1964, с. 62, 64, рис. 1, 2; *Дунявина В. М., Дергачев В. А.* Указ. соч., с. 68—69.

¹ *Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K.* Pradzieje Polski. Warszawa — Wrocław — Kraków, 1965, s. 219—224; *Кухаренко Ю. В.* Археология Польши, М., 1969, с. 97—98.

² *Кухаренко Ю. В.* Памятники железного века на территории Полесья. — Археология СССР. — САИ, вып. Д1-29. М., 1961, с. 9—12; *Никитина В. Б.* Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине. — СА, 1965, № 1, с. 195—198. (Далі — *Никитина В. Б.* Памятники...).

У 1963 р. невеликі розкопки проведені Л. І. Крушельницькою на поселенні поблизу с. Крилів Дубнівського району Ровенської області³. Слід зазначити, що поселення поморської культури слабо вивчені й на території Польщі⁴.

Однією з краще досліджених пам'яток вказаної культури на території УРСР є поселення біля с. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області, яке вже згадувалося в літературі на підставі окремих знахідок 30-х років та розвідувальних розкопок Ю. М. Захарука в 1951—1952 рр.⁵ Протягом наступних років (1956—1964) поселення майже повністю досліджено. Нові матеріали дають можливість значно повніше охарактеризувати життя його мешканців*.

Поселення розташоване в центрі високого язикоподібного мису на лівому березі р. Луга (права притока Західного Бугу). Його оточує з трьох сторін заболочена долина цієї ріки (уроч. Городище). Довжина центральної частини становить 135 м, висота над рівнем долини доходить до 20 м. З часу існування тут поселення поморської культури мис зазнав значних змін. У VI ст. н. е. у зв'язку зі спорудженням ранньослов'янського городища він був перекопаний двома глибокими ровами, а пологі місцями схиля підсіпані землею.

Культурний шар пам'ятки вивчено майже повністю, за винятком кількох зруйнованих недавно ділянок. Знахідки поморської культури траплялися на всій дослідженій площі (близько 3 тис. кв. м.). Вони залягали в чорноземі і стратиграфічно займали проміжне місце між верхнім ранньослов'янським шаром і нижнім енеолітичного часу. Поселення поморської культури рідко забудоване. Лише подекуди були невеликі скупчення кусків глиняної обмазки, а також розкиданих серед них уламків посуду і кісток тварин, що вказує на існування легких тимчасових будинків з глиняними печами чи вогнищами. Відкрито також чотири невеликі ями, дві з яких округлі (діаметр 0,8—1,3 м), дві інші мали неправильно-прямокутну конфігурацію і були дещо більші. Вони вкопані у материк на 0,3—0,6 м. У їх заповненні знайдено окремі уламки посуду, розбиті кістки тварин. Деякі ями могли утворитись внаслідок вибирання глини для господарських потреб.

Комплекс речових залишків складається в основному з фрагментованого ліпного посуду, окремі групи якого дещо різняться між собою складом керамічної маси і обробкою поверхні. Він поділяється на горшки, глечики, черпаки і миски. Горшки становлять кількісно найменшу групу. Вони виготовлені з глини із значною домішкою великих зерен шамоту, інколи кварцу, зовнішня поверхня переважно темно-сіра, внутрішня — чорна, блискуча. Серед них можна виділити два основні типи.

До першого типу належать опуклобокі горшки середньої величини, з високою шийкою та плавно відігнутими вінцями. Зовнішня поверхня їх після часткового випалу вкрита до рівня шийки рідкою глиною з грубими домішками шамоту й піску. Це своєрідне облицювання, або рустика. Внутрішня поверхня, вінця і шийка посудин із зовнішнього боку старанно залощені, нерідко відокремлені від рушованої частини приблизно трикутним у розрізі наліпним валиком. Інколи на рівні валика прикріплено кілька поодиноких або парних виступів-гудзиків. Діаметр вінець одного з більших горщиків становить 38 см (рис. 1, б).

³ Крушельницька Л. І. Поселення поморської культури у Ровенській області.— Археологія, т. XXI. К., 1968, с. 194—195.

⁴ Luka Y. J. Uwagi nad dotychczasowym stanem i perspektywami rozwoju badań nad kulturą pomorską.— WA, XXIII, 4, 1956, s. 297.

⁵ Захарук Ю. М. Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1950 р.— АП УРСР, т. VI. К., 1956, с. 21—22.

* Поселення досліджувалося у 1956—1960 рр. Ю. М. Захаруком і В. В. Ауліхом, у 1961—1964 рр.— В. В. Ауліхом і автором.

Подібні горщики трапляються в похованнях та як випадкові знахідки на території південних районів Польщі (Блонь, Лохинськ, Вроцлав⁶ та ін.).

Горщики другого типу мають високо підняті плічка та низькі не-виразні вінця. Зовнішня поверхня їх горбкувата, місцями рустована, злегка згладжена пальцями. Діаметр вінець одного з них — 47 см (рис. 1, 5). Аналогічні посудини знайдено в похованні поблизу с. Тро-

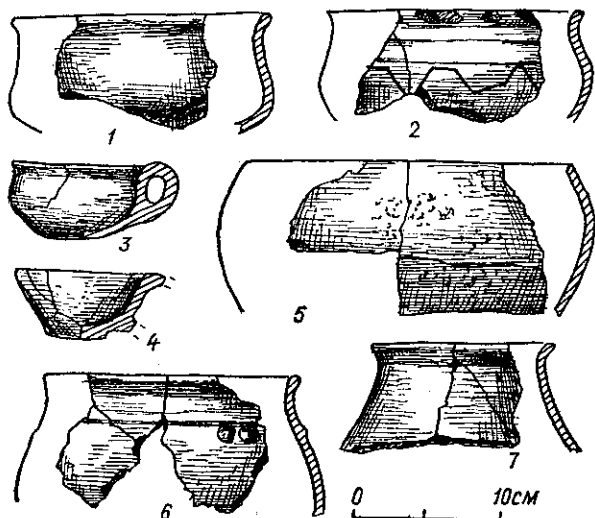

Рис. 1. Зимне, уроч. Городище. Горщики і черпаки.

Можливо, окремий тип становлять невеликі горщики приблизно біконічного профілю, з плавно відігнутими вінцями. Поверхня їх вигладжена, інколи залощена. Один з них прикрашений на верхній частині двома прямими та хвилястою лініями (рис. 1, 1, 2). Характерною формою керамічного комплексу є глечики і близькі до них черпаки з ретельно залощеною, переважно темно-сірою, рідше коричневою поверхнею. Вони виготовлені досить дбайливо, в глині — невелика домішка піску або товченого граніту зі слюдою. Глечики являють собою присадкуваті посудини з розширеною, переважно біконічною нижньою частиною та високою циліндричною або звуженою догори шийкою, оперезаною внизу горизонтальним жолобком. Днища їх відносно невеликі, дугаста плоска ручка зливається з краєм посудини. Один з краще збережених глечиків має дещо видовжену верхню частину (рис. 2, 4). Посудини прикрашені лінійно-геометричним орнаментом, розміщеним на плічках. Здебільшого це горизонтальна смужка з трьох-чотирьох заглиблених ліній, до якої примикають знизу від-різки дугоподібних смужок, що взаємно перетинаються (рис. 2, 3, 4). Інколи між двома горизонтальними лініями розміщено відрізки, які з'єднуються майже під прямим кутом, утворюючи зигзаг (рис. 2, 5, 8). На деяких посудинах подібні сюжети виконані пунктирними поясками, заповненими білою масою (рис. 2, 2). Як додатковий орнаментальний елемент наносились штампом ямки-кільця і кружки, групи здвоєних три-кутників тощо (рис. 2, 7).

Черпаки є зменшеними копіями глечиків. Один з більших екземплярів має біконічний профіль з гострим ребром (рис. 2, 1). Нижня частина деяких черпаків рустована, прикрашена групами коротких широких канелюр, що перетинаються (рис. 2, 6, 10). В окремих випадках виступає крапковий орнамент, який утворює горизонтальну стрічку (рис. 2, 9). Від описаних відрізняються два невеликі екземпляри, виго-

⁶ Nosek S. Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce Południowo-Zachodniej. Krakow, 1946, tab. III, 10.

⁷ Никитина В. Б. Памятники..., с. 201, рис. 4, 1; Nosek S. Kultura..., tabl. XX, 12, 17.

товлені з глини, що містять значні домішки піску і шамоту. Один з них має вигляд конічної мисочки з грубим денцем-підставкою та ручкою, другий — нестійке денце, невиразні вінця та майже півкруглу ручку

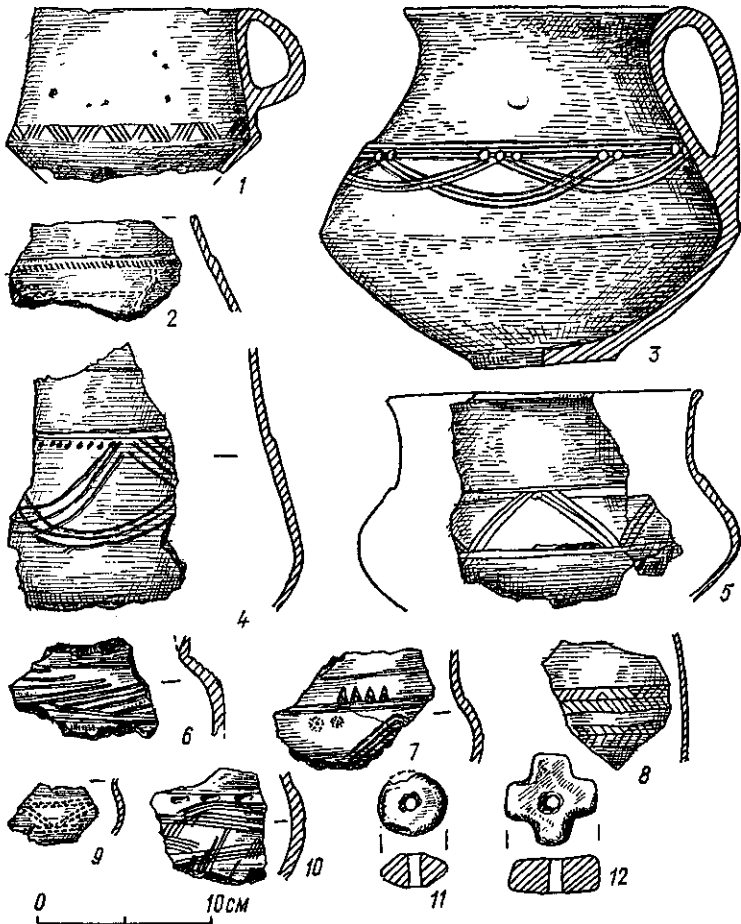

Рис. 2. Зимне, уроч. Городище. Посуд та інші керамічні вироби.

(рис. 1, 3, 4). Більшість описаних глечиків і черпаків мають близькі аналогії на території Білорусії і Польщі⁸.

Численну групу посуду складають різноманітні невеликі миски. Здебільшого вони виготовлені старанно, мають тонкі стінки з добре залощеною сіро-коричневою, рідше чорною поверхнею. Серед них є вироби трьох типів. Миски першого типу мають біконічно профільовані стінки з відігнутих краєм (рис. 3, 5). Одна посудина виділяється широким, відтягнутим до середини краєм (рис. 3, 10). Миски з лощеною поверхнею неорнаментовані. Лише кілька екземплярів, що мають частково рустовану поверхню, прикрашені по ребру або по краю овальними ямками та насічками (рис. 3, 4, 6, 11). Діаметр вінця описаних посудин становить 15—26 см. До другого типу належать півсферичні миски-чаші з потоншеним закругленим краєм (рис. 3, 1, 3, 7—9), інколи косо зрізаним досередини (рис. 3, 1). Орнамент трапляється рідко у вигляді одного-двох горизонтальних рядів скісних заглиблених штрихів на верхній частині і по краю посудин (рис. 3, 7, 8).

⁸ Никитина В. Б. Памятники..., с. 200, рис. 3, 6.

Третій тип представлений однією реставрованою та уламками кількох інших мисок. Вони мають плавний півсферичний профіль з тонким відігнутим краєм. Верхня частина однієї посудини прикрашена хвилясто-зигзагоподібною смужкою з трьох пунктирних ліній. Висота посудини — 10 см, діаметр вінець — 18 см, дна — 5 см (рис. 3, 2). Ці миски займають проміжне місце між двома попередніми типами.

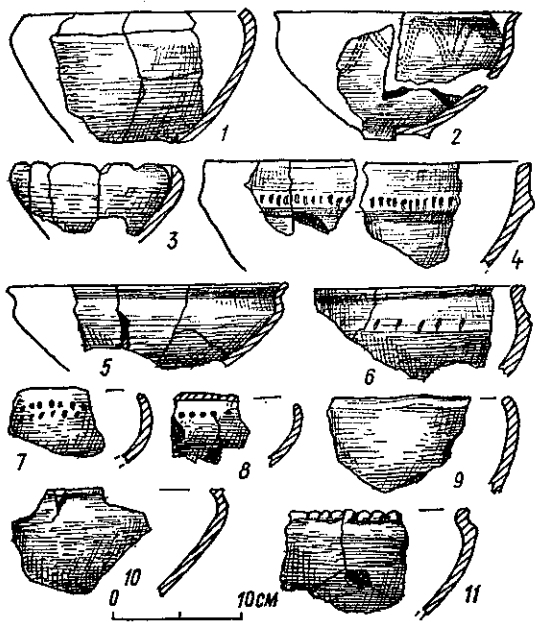

Рис. 3. Зимне, уроч. Городище. Миски.

Аналогії відомі з пам'яток поморської культури на території Білорусії і Польщі (Блонь, Лави, Соколовице та ін.)⁹. З другого боку, типологічно вони є попередниками біконічно профільованих мисок, поширених у різних культурах рубежу і перших століть н. е. Близькі форми виступають, зокрема, у комплексах пам'яток зарубинецької, пшеворської¹⁰, а також черняхівської культур. Миски-чаші є і в більш західних районах поморської культури. Але подібна форма мисок властива до певної міри й більш раннім культурам на Західній Волині, наприклад висоцькій ранньозалізного часу¹¹.

З інших керамічних виробів знайдено два пряслиця, виготовлені з глини, в якій є значна домішка кварцу. Одне біконічне, друге хрестоподібне плоске (рис. 2, 11, 12). Аналогічні пряслиця відомі на території Польщі¹².

Аналіз матеріалів дає підстави вважати, що поселення існувало протягом короткого часу і було покинуте, ймовірно, в спокійній обстановці. Через відсутність надійно датуючих речей можна лише приблизно визначити час його існування, який припадає на III—II ст. до н. е. Проте ця пам'ятка на даному етапі є одним з опорних пунктів для поглибленого вивчення поморської культури в Західному Побужжі.

В околиці с. Зимне досліджено ще одне поселення другої половини I тис. до н. е. Воно розташоване поблизу від попереднього, на правому пологому березі р. Луга (уроч. Перевіз), де в 20-х роках було виявлено невелику яму з ліпного керамікою та ранньозалізничною фібулою¹³. В 1958—1959 рр. Ю. М. Захарук проводив тут розвідувальні розкопки. Культурний шар у межах шурфів і траншей залягав у чорноземі до глибини 0,9 м від сучасної поверхні. Він слабо насичений речовим матеріалом, в основному дрібними уламками ліпного посуду. Глина з до-

⁹ Nosek S. *Kultura...*, tabl. III, 3; tabl. VI, 6, 9; *Kostrzewski J., Chmielewski W., Jazdzewski K.* *Pradziejewski...*, rys. 82 : 2.

¹⁰ Кухаренко Ю. В. *Пам'ятники залізничного століття на території Полесья*, табл. 26; Баран В. *Поселення перших сторіч нашої ери біля с. Черепин. К.*, 1961, табл. VIII.

¹¹ Крушельницька Л. І. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. К., 1976, рис. 17, 35.

¹² Nosek S. *Kultura...*, tabl. XXII, 6.

¹³ Cynkalski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 1961, s. 105.

мішкою товченого каменю, слюди, кварцу, рідше шамоту; випал добрий, поверхня темно-сірого, рідше коричневого кольору. Нижня частина багатьох посудин покрита після випалу глиною, горбкувата; верхня пролощена. Більшість уламків належить невеликим мискам і горщикам. Миски мають біконічний профіль, інколи виділене у вигляді підставки дно, рівний або зрізаний назвні край вінець. Окремі з них прикрашені

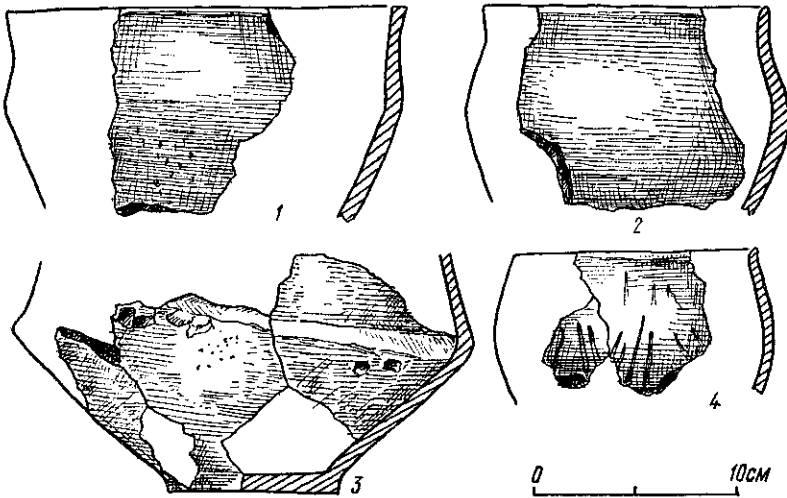

Рис. 4. Зимне, уроч. Переріз. Горщики і миски.

внизу прокресленими лініями, наліпними розчленованими виступами (рис. 4, 1, 3). Горщики мають більш плавний біконічний профіль, а в окремих випадках — яйцеподібну форму зі слабо виділеним краєм вінець (рис. 4, 2, 4). Деякі горщики прикрашені наскрізними проколами під краєм, вертикальними пролощеними широкими лініями. Знайдено також уламки кількох грузил та біконічне пряслице.

За рядом ознак описаний посуд близький до керамічного комплексу попереднього поселення. З другого боку, він має спільні риси з керамікою так званої лежницької групи ранньозалізного часу в Західному Побужжі¹⁴. Можна припустити, що поселення на урочищі Перевіз відбиває процес змішання двох різних груп населення: прийшлого, яке належало до поморської культури, з місцевим — нащадками лежницької групи ранньозалізного часу.

Нові матеріали поморської культури були виявлені автором під час дослідження двох багат шарових поселень поблизу с. Хорів Острозького району Ровенської області у середній течії р. Горинь. Одне з них розташоване на низькій надзаплавній терасі лівого берега р. Горинь (уроч. Підлужжя). В 1974 р. було досліджено площу близько 500 кв. м, на якій виявлено матеріали різних археологічних культур. У середині I тис. до н. е. тут існувало велике поселення могилянської групи ранньозалізного часу. До поморської культури належать одна землянка та кілька ям. Землянка складалася з двох розташованих поруч, приблизно однакових за величиною овальних ям та кількох невеликих півкруглих заглиблень, які надавали споруді приблизно прямокутної форми з нерівним дном. Розміри однієї з ям — $3,5 \times 2,1$ м, другої — $3 \times 1,6$ м, глибина материкових стінок відповідно 2 і 0,3 м (рис. 5). У чорноземному заповненні ям знайдено залишки глиняної печі у вигляді скупчення дрібних кусків глиняної обмазки, численні уламки ліпних посудин

¹⁴ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза, рис. 24.

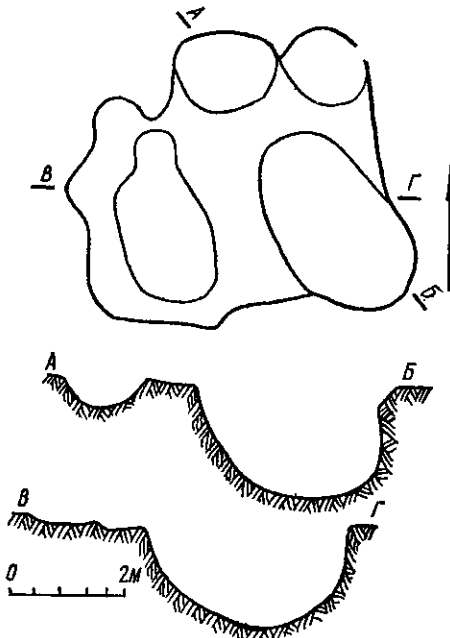

Рис. 5. Хорів, уроч. Підлужжя. План і розріз землянки.

кавими є малі біконічні черпаки чи миски, прикрашені типовим для поморської культури заглибленим штамповим орнаментом у вигляді горизонтальних і зигзагоподібних стрічок (рис. 6, 2, 3, 5, 6).

У 1976 р. під час дослідження багаточислового поселення на піщаному підвищенні правого берега р. Горинь (уроч. Ожогоща) виявлено окремі фрагменти ліпного лощеного посуду (глина з домішками дрібного піску). Серед них є уламки двох черпаків, орнаментованих смужкою з прямих і зигзагоподібних заглиблених ліній (рис. 6, 7, 8). Особливо виділяється частина тонкостінної чорно-лощеної посудини, прикрашеної складним заглибленим ромбоподібним орнаментом (рис. 6, 9). На поселенні знайдено окремі уламки грубостінного ліпного посуду, виготовленого з глини з домішками великої кількості шамоту. Цей посуд теж можна віднести до поморської культури.

Слід згадати також урну з маловідомого могильника поморської культури поблизу с. Дружкопіль Горохівського району Волинської області, де ще в 1937 р. було випадково розорано кілька ті-

і окремі вуглинки. Три інші невеликі ями зафіксовано у різних місцях дослідженої площі. Діаметр більшої з них становив 1,6 м.

Виявлений на поселенні посуд можна поділити на дві групи. Перша група включає посудини більших розмірів, у глині яких є велика кількість шамоту і піску. Зовнішня поверхня до рівня шийки горбкувата, шийка старанно пролощена і відмежована наліпним розчленованим ямками валиком. У складі другої групи — лощений посуд, виготовлений з глини, що має мінімальну домішку дрібного піску, інколи розтертого на порошок каменю зі слюдою. Поверхня його старанно залощена, темно-блискучого забарвлення. Це в основному черпаки з кулястою нижньою частиною та високою циліндричною шийкою (рис. 6, 4). Деякі з них прикрашені на верхній частині рядами штампованих кілець (рис. 6, 1).

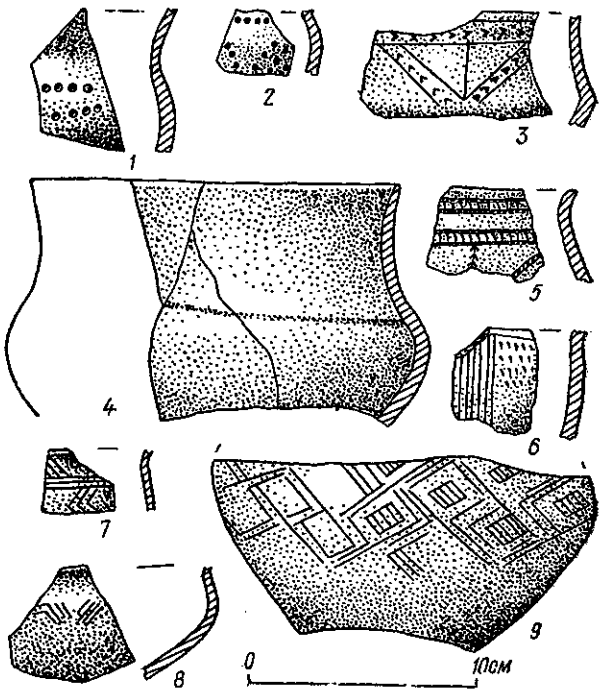

Рис. 6. Хорів. Посуд 1—6 — уроч. Підлужжя, 7—9 — уроч. Ожогоща.

лопальних урнових поховань. Урна являє собою біконічну посудину, прикрашену заглибленим орнаментом у вигляді однієї прямолінійної і двох хвилястих стрічок, що взаємно перетинаються. Висота посудини — 31 см, діаметр дна — 19 см, вінець — 22 см (рис. 7) *.

Таким чином, розглянуті матеріали свідчать, що окремі пам'ятки поморської культури в Західному Побужжі і суміжних районах Західної Волині мають певні відмінності в топографії поселень, формах посуду та його орнаментациі і т. д. Це пояснюється, мабуть, їх різночасністю, а також належністю до різних племінних груп, які переселялись на Волинь, інтенсивністю і тривалістю контактів з місцевим населенням. Однак виділення окремих локально-хронологічних груп, як і з'ясування їх місця і ролі в житті місцевих племен, вимагає ширших польових досліджень пам'яток не тільки поморської, а й інших культур рубежу і перших сторіч н. е. на Західній Волині. Що ж до участі поморських племен Західної Волині і Полісся в складних етнічних процесах, у тому числі й формуванні раних слов'ян, то в радянській історіографії останніх років з'явився ряд праць, у яких порушується це питання, але воно залишається недостатньо з'ясованим ¹⁵.

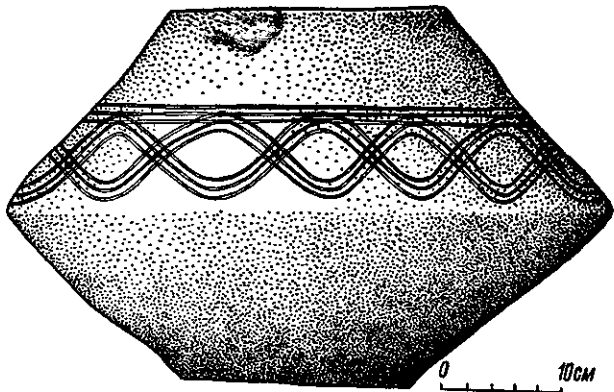

Рис. 7. Дружкопіль. Урна з поховання.

н. а. пелешин

Поселения поморской культуры на Западной Волини

Резюме

В 50—60-х гг. у с. Зимно Владимир-Волинского района Волинской области исследовались два поселения поморской культуры. На поселении в уроч. Городище обнаружены остатки нескольких строений и собран комплекс керамики, позволяющий датировать памятник III—II вв. до н. э. Керамика, найденная в результате разведочных раскопок на поселении в уроч. Перевоз, свидетельствует о смешении племен поморской культуры с местным населением.

В середине 70-х гг. изучались два памятника у с. Хорив Острогского района Ровенской области в среднем течении р. Горынь. На поселении в уроч. Подлужье исследовано углубленное жилище и несколько ям, собран небольшой вещевой материал. На поселении в уроч. Ожогоша найдены отдельные фрагменты керамики. Полученные материалы указывают на некоторые особенности памятников поморской культуры на Западной Волини.

* Посудина зберігається у Луцькому обласному музеї.

¹⁵ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— СА, 1960, № 3, с. 298; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 214—219; Мачинский Д. А. О соотношении пшеворской и зарубинецкой культур.— Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, с. 11—12.